

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710

Aralık / December 2019, 13: 557-590

**Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye"
(İnceleme ve Değerlendirme)***

**The Science of Wad' and "el-'Ucâletü'r-Rahmiyye"
(Study and Review)**

Muhammed Salih Sürücü

Arş. Gör., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belağatı
Anabilim Dalı

Research Assistant, Amasya University, Faculty of Theology, Department of
Arabic Language and al-Balagha
Amasya, Turkey

salih.surucu@marmara.edu.tr

orcid.org/0000-0001-7193-1951

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 13 Mayıs / May 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 14 Ağustos / August 2017

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 13 **Sayfa / Pages:** 557-590

Atf / Cite as: Sürücü, Muhammed Salih. "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye"
(İnceleme ve Değerlendirme) [The Science of Wad' and "el-'Ucâletü'r-Rahmiyye"
(Study and Review)]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 13 (December 2019): 557-
590.

<https://doi.org/10.18498/amailad.585259>.

---

* Bu makale, "Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. This article is prepared by benefiting from master's thesis titled "The work of Mohammad Rahmi al-Akîni Called 'al-Ujâlah al-Rahmiyah fî Sharh al-Risâlah al-Wad'iyah' (Text and Study)"

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/amailad>.

The Science of Wad' and "el-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (Study and Review)

Abstract

The science of wad' study in which way and how to be made a relation between meanings which are forms of creatures or subjects in human mind and expressions which transfers this meanings out of mind by means of sign. The science of wad' was started to be an independent study area in eighth century A.H. by the treatise of 'Adudüddîn al-Îjî's *al-Risalah al-wad'iyah* who is a theologian, an Islamic methodist, and a linguist. This science has been continuing to improve by books of successive authors like Ebu'l-Qasim al-Samarqandî, Abd al-Rahman al-Jâmî, Kamâl al-Dîn al-Shirvânî, İsmâ al-Dîn al-Esferâyînî, Al-Sharif al-Jurjânî, Al-Sayyid Mohammad al-Kafawî and Al-Sayyid Hâfiz al-Sirozî. A lot of books have been written on this field in last period. Among these works, the treatise of İbrahim b. Khalil al-Akînî called *Matn fi al-wad'* attracts attention. Because his work has efforted on treating whole issues which are discussed from of old in theoretical and practical plane and establishing knowledge of wad' as a science. *Al-'Ujâlah al-Rahmiyyah* which is the subject of this article is commentary of that treatise. Firstly I will make a review of the book which make significant contributions to the science of wad' in terms of having improved content and detected discussions about issues of wad'.

Summary

As known, language is the most important means that provides people to communicate with other. The language which has a vital role for human life consists of the expression that makes possible the verbal communication and the meaning which is the forms of the creatures or the subjects in human mind. In general, the language phenomenon has been started to be study for understanding and interpreting the Koran according to the divine will since the early periods. Especially the expression and the meaning which are the building blocks of the language have been studying mainly by linguistic sciences like lexicology, morphology, syntax and rhetoric and the other Islamic sciences with their own approaches and questions. The science of Wad' which is located under

the linguistic sciences, because it accepts the expression and the meaning as a key elements, tries to explain the relationship between this two elements by adopting wad' phenomenon as a principle.

The science of wad' was started to be an independent study area in eighth century A.H. by the treatise of 'Adudüddîn al-Îjî's *al-Risalah al-wad'iyah* who is a theologian, an Islamic methodist, and a linguist. This science has been continuing to improve by books of successive authors like Ebu'l-Qasim al-Samarqandî, Abd al-Rahman al-Jâmî, Kamâl al-Dîn al-Shirvânî, Îsâm al-Dîn al-Esferâyînî, Al-Sharif al-Jurjânî, Al-Sayyid Mohammad al-Kafawî and Al-Sayyid Hâfiz al-Sirozî. A lot of books have been written on this field in last period. Among these works, the treatise of İbrahim b. Khalil al-Akînî called *Matn fi al-wad'* attracts attention. Because his work has efforted on treating whole issues which are discussed from of old in theoretical and practical plane and establishing knowledge of wad' as a science. *Al-'Ujâlah al-Rahmiyah* which is the subject of this article is a commentary of that treatise. 1. General framework and literature review

Wad' (linguistic specification) in terms of lexical meaning means; "put a thing on the definite place." As a term it means; "assign a thing to another thing so much so that whenever first of them be feel or known second be known from first for who aware of this assign." With reference to lexical meaning it can be said that there are two elements in the wad' practice; first one is the expression which is the subject of the wad' and which situated in a place, second one is the place itself. In linguistic platform the first one is named mawdû' (established) and the second one is named mawdû' lah (the object of establishment). Moreover there has to be an author named wâdî' (establisher) who sets the expression to the meaning. In addition, there are some special cases related to these two elements. If the expression points to the meaning by own individual structure, it is named as *al-shakhsî* (isolative) or if it points to it by definite form, it is named as *al-naw'î* (subsumptive). And speaking of the meaning when it exists in outside as a partial object, it is named as *juz'î* (particular), in return when it exists a common meaning between a lot of objects, it is named as *kullî* (universal). These two qualities not only go for the meaning but also for *âlat al-wad'* (instrument of wad') that is named *al-kadr al-mushtarak* (party situation) by 'Adud al-Dîn al-Îjî for resolving indefinite expressions problem. Accordingly when *âlat al-wad'* and the meaning are *kullî*, it is named "*al-wad' al-'âmm li-mawdû' lahu 'âmm*"; when both of them are *juz'î*, it is named "*al-wad' al-khâss li-mawdû' lahu khâss*"; when *âlat al-wad'* id *kullî* and the meaning is *juz'î*, it is named "*al-wad' al-'âmm li-mawdû' lahu khâss*".

Historical development of the science of wad' can be divided into three periods within the framework of Îjî's treatise named *al-Risalah al-Wad'iyah*. In first

period, the wad' knowledge was studied in syntax, rhetoric, logic and islamic law books. This period is named mutekaddîm (ancients) by Ğjî. In second period the wad' knowledge was studied in independent treatises and codification activity was started for wad' science. In addition to that the wad' knowledge was started to study in independent treatise, there is another feature in this period that Ğjî included zamir (pronoun), ism-i işaret (demonstrative pronoun), ism-i mevsul (relative pronoun) and harf (particle) in a new category named "*al-wad' al-âmm li-mawdû' lahu khâss*". The third one is the period in which started writing activity (tadwîn) and which is named as muteahhir (following). Most of the writers of wad' in this period followed Ğjî's new method. Some of the important wad' writers and their books are Ali al-Qushji *Unqûd al-zawâhir*, Molla Khusraw's *Risalah fî al-wad'iyah*, Molla Lutfi's *al-Malatalib al-ilâhiyah* as a independent writing and writings of Abu al-Qâsım al-Samarqandî, Abd al-Rahmân al-Jâmî, Kamal al-Dîn al-Şirwânî, İsmâ al-Dîn al-Esferâyînî, Sayyid Sharif Al-Jurjânî, Sayyid Mohammed al-Kefewî and Sayyid Hafiz al-Sirozî as a sarh and hasiyah (expalantion and footnote.) All this books and other different writings take a part in growing wad' literature.

2. İbrahim b. Khalil al-Akîni's wad' treatise named *Matn fî al-Wad'*

This book consists of three chapter; introduction, appendant (teznib) and conclusion. In introduction, firstly wad' is desribed in terms of lexical and terminological meaning, secondly, be tried to distinguish the wad' science from other sciences and be explained its subject and purpose. In turn the appendant section contains three topics; wâdî' (who is put the expression for meaning with the aim of signifying first one to second one), mawdû' (expression) and mawdû' lah (meaning). In first topic, it is studied the parts of wâdî' element; lughawî (lexical), 'urfî (customary), istilâhî (terminological) and shar'î (religious). In second topic, it is studied mawdû' elements and wad' is divided to shakhsî and naw'î in terms of expression. Both of them are divided into four parts in terms of mawdû' lah and âlat al-wad'. But the latest part is not exist in linguistic level. And in latest topic, it is spoken to mawdû' lah element and it is dividen to two part as a *kullî* (universal) and *juz'î* (particular). Finally in conclusion section, it is mentioned six items named favâid (benefits). In these six items, it is evaluated the opinions of wad' scholars about these six items and discussed secondary wad' problems.

3. Mohammad Rahmi al-Akîni's book is named *al-Ujâlah al-Rahmiyah fî sarh Matn fî al-Wad'*

Mohammad Rahmi al-Aqîni who is one of the last period Ottoman scholars has writen *al-Ujâlah al-Rahmiyah* to explain İbrahim Hakki al-Aqîni's wad' treatise . This sarh is one of the most important and valuable wad' books. Because this

writing made a big contribute to this area in connection with being considered as an independent science and made signalise its position opposite other sciences by means of improving wad' science in terms of issue and systematic.

Keywords: Arabic Language and Literature, The science of wad', al-Risâlah al-Wad'iyah, Matn fî al-wad', al-'Ujâlah al-Rahmiyah.

Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (İnceleme ve Değerlendirme)

Öz

Vaz' ilmi, dış dünyadaki varlık veya nesnelere insan zihnindeki suretleri olan manalar ile bu manaları simgeler yoluyla zihin dışına aktaran lafızlar arasındaki ilişkinin ne şekilde ve hangi yollarla kurulduğunu incelemektedir. Hicrî VIII. asırda kelim, usul ve dil âlimi Ebü'l-Fazl 'Adudüddîn el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye* adlı risalesiyle bağımsız bir literatür olarak incelenmeye başlamıştır. Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî, Abdurrahman el- Câmî, Kemâlüddîn eş-Şîrvânî 'İsamüddîn el-İsferâyînî, Seyyid Şerif el-Cürcânî, Seyyid Muhammed el-Kefevî ve Seyyid Hafız es-Sirozî gibi sonraki müelliflerin metinleriyle gelişimini sürdürmüştür. Son döneme gelindiğinde alana dair birçok eser telif edilmiştir. Bu eserler arasında Eğinli İbrahim b. Halil Efendi'nin *Metnun fî'l-vaz'* adlı risalesi, önceden beri tartışılmalı vaz' meselelerinin tamamını teorik ve pratik düzlemde sistemli olarak ele alma ve vaz' bilgisini bilimin konusu haline getirme noktasında gösterdiği çabayla dikkat çekmektedir. Makalenin konusu olan *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, sözü edilen eserin şerhidir. Bu çalışmada özellikle muhtevanın geliştirilmesi ve meseleler hakkında yapılan tartışmaların tespit edilmesi açısından vaz' ilmine büyük katkıları olduğuna inandığımız bir metnin vaz' literatürüyle birlikte değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Vaz' İlmi, er-Risâletü'l-Vaz'iyye, Metnun fî'l-vaz', el-'Ucâletü'r-Rahmiyye.

Giriş

Bilindiği üzere dil, belirli bir toplum içerisinde yaşayan insanların birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayan en önemli vasıtalarından biridir. İnsanoglu için bu derece öneme sahip olan dil, sözlü iletişimi mümkün kılan lafız ile dış dünyadaki nesne veya varlıkların insan zihnindeki suretleri olan mana unsurlarından oluşmaktadır. Dil İlimleri başlığı altında yer alan vaz' ilmi de dilin temel yapı taşı olan bu iki unsur arasındaki ilişkinin ne şekilde kurulduğunu ortaya koymaya çalışan bir disiplindir. Bu çalışmada Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin (ö.

1325/1909) *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye* adlı eseri muhteva açısından değerlendirilecektir. Söz konusu eser, vaz' literatürünün son dönemdeki temsilcilerinden Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin (ö. 1311/1894) vaz' ilmine dair kaleme aldığı ve 1286/1869-70 yılında basılan *Metnun fi'l-vaz'* adlı risalenin şerhidir. Ayrıca vaz' tarihi genel hatlarıyla ele alınarak risalenin müellifi ile şarihin literatürdeki konumları ve bu alana katkıları tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. Vaz' İlmi

1. Genel Çerçeve

Vaz' ilmi, lafız ile mana arasındaki ilişkinin hangi yollarla kurulduğu, lafzın *şahsîlik* (kendi başına bir şahıs olarak) ve *nev'îliği* (tür olarak), mananın da *umûmîlik* (birçok kişi arasında ortak olan/genel) ve *husûsîliği* (ortaklığı kabul etmeyen/özel) göz önünde bulundurulmak suretiyle dildeki lafızların sınıflandırılmasını konu edinmektedir. Sözlük anlamı itibariyle vaz' (dilsel belirleme); "birşeyi belirli bir mekana yerleştirmektir."¹ (جعل الشيء في حيز معين). Sözlük anlamından hareketle vaz' da iki unsurun bulunduğu söylenebilir: Biri, vaz' eyleminin konusu olup belirli bir mekâna yerleşen şey; diğeri o şeyin yerleştirildiği *mekân'* dir. Dil düzleminde düşünüldüğünde onun iki unsurundan biri olan lafız, söz konusu belirli mekâna yerleşen şeydir. Bu, vaz' ilminde *mevzû'* terimiyle ifade edilmektedir. Dilin bir diğer unsuru olan mana ise o şeyin yerleştirildiği mekânı ifade etmektedir. Mana, karşısında bir şeyin vaz' edildiği anlamına gelen *mevzû' leh* kavramıyla ifade edilir. Ayrıca ortada bir vaz' eylemi varsa onu gerçekleştiren bir öznenin de var olması gerekir ki o da lafızları manalar karşısında vaz' eden *vâzî'* dir. Bunların yanı sıra lafız ve mananın kendilerine özgü durumları vardır. Vaz'a konu olan lafız, manaya bizzat kendi müşahhas yapısıyla (kendi başına bir şahıs olarak) delâlet ederse *şahsî*; kendi şahsîliğiyle değil de belirli bir tür altında ve kalıpla delâlet ederse *nev'î* adını alır. Mana ise dış varlıkta muayyen (belirli) ve müşahhas (tek başına) bir nesne olarak bulunduğu *cüzî* (tikel); birden çok varlık arasında ortak bir anlam olarak bulunduğu *küllî* (tümel) adını alır. Mananın küllî ve cüzîliğinin yanı sıra Adudüddîn el-Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-kadrü'l-*

¹ Ali Kuşçu, *Unkûdü'zevâhir fi's-sarf*, nşr. Ahmed Afîfî, (Kahire: Matbaatu dâri'l-kütübî'l-Mısriyye, 2001), 170; İbrahim Hakkı Eğinî, *Metnun fi'l-vaz'* (İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311), 73.

*müşterek*² olarak adlandırdığı ve müphem lafızların vaz'ı için ortaya koyduğu *âletü'l-vaz'ın*³ da genel (küllî) ve özelliği (cüzî) söz konusudur. Buna göre vaz' 'âleti küllî, mana ise genel (küllî) olduğunda "*vaz'ı 'âmm li mevzû'in lehu 'âmm*" (genel mevzû' leh için genel vaz'); vaz' 'âleti cüzî, mana da özel (cüzî) olduğunda "*vaz'ı hâss li mevzû'in lehu hâss*" (özel mevzû' leh için özel vaz'); ve son olarak vaz' 'âleti küllî, mana da özel (cüzî) olduğunda "*vaz'ı 'âmm li mevzû'in lehu hâss*" (özel mevzû' leh için genel vaz') olur. Örneğin insan, ağaç ve masa gibi cins isimler "*vaz'ı 'âmm li mevzû'in lehu 'âmm*"; Ahmet, Veli ve Ayşe gibi özel isimler "*vaz'ı hâss li mevzû'in lehu hâss*"; o, bu, şu gibi zamir ve işaret isimleri "*vaz'ı 'âmm li mevzû'in lehu hâss*" türleriyle tayin edilirler. Bunlara ilaveten lafız ile mana arasındaki doğal ilişki gereği birinin diğerini göstermesini ifade eden delâlet olgusu da vaz' ilmi için son derece önemlidir.

Vaz' ilminin bilimleşme sürecindeki ilk adımı Âdudüddîn el-Îcî atmıştır. Yalnızca vaz'a dair meselelerin yer aldığı *er-Risâletü'l-vaz'iyye* isimli bir sayfalık risale, hacimce küçük olmasına rağmen vaz'ın bağımsız olarak incelenmesi ve bir tedvin faaliyetini başlatması noktasında büyük önem taşımaktadır.⁴ Bu anlamda vaz' bilgisini diğer disiplinlerden bağımsız değerlendirmesi, bu ilmin temellerini atması ve vaz' olgusunu lafzın manayı göstermesinde temel ilke kabul etmesi göz önünde tutulduğunda Îcî'yi vaz' ilminin kurucusu olarak nitelemek gayet yerinde bir değerlendirme olacaktır. Bununla birlikte son dönemdeki vaz' metinleri göz önünde bulundurulduğunda risalenin hem kapsam hem sistem açısından eksikleri bulunmaktadır. Ancak alanın ilk müstakil eseri olması, vaz' bilgisinin o dönemde tali bir mesele kabul edilmesi ve meseleleri derinleştirecek tartışmaların henüz yapılmaması gibi sebeplerden dolayı metinler arası bu farklılık gayet doğaldır. Îcî'nin başlatmış olduğu tedvin süreci özellikle Sa'düddîn et-Teftazânî (ö. 792/1390), Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî (ö. 888/1483'ten sonra), Abdurrahman el- Câmî (ö. 898/1492), İsamüddîn el-İsferâyînî (ö. 951/1544) gibi isimlerin risale

² Adudüddîn el-Îcî, *er-Risâletü'l-vaz'iyye* (İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311), 79.

³ 'Âletü'l-vaz'; lafızların manalar karşısında vaz' edilmesini mümkün kılan ve vaz'ın genel-özel şeklinde olmasını sağlayan vaz' aletidir. Bu kavram hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 449-461.

⁴ Îcî'yi vaz' bilgisini diğer ilimlerden koparıp müstakil bir risalede incelemeye iten sebepler için bk. Yıldırım, "Vaz' İlmi", 501-502.

üzerine yaptıkları şerh, haşiye, ta'lik ve müstakil vaz' risaleleriyle gelişerek hem tasnif süreci zamanla tamamlanmış hem de vaz' tartışması daha ayrıntılı hale gelmiştir. İleride zikredileceği üzere Osmanlı son dönemlerinde bu çeşitli telif türleri daha artarak sistemli ve geniş eserler verilmeye başlanmıştır.

2. Literatür

Vaz' ilminin târihî gelişimi, İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye*⁵ risalesi çerçevesinde üç döneme ayrılabilir. İlki, vaz'a dair bilgilerin risalenin yazılmasından önce nahiv, belağat, mantık ve usûl-i fıkıh kitaplarında işlendiği dönemdir. İcî bu dönemi mütekaddimîn olarak adlandırmaktadır. İkincisi; vaz' bilgisinin söz konusu disiplinlerden bağımsız bir risalede işlenerek vaz' için tedvin faaliyetlerini başlatan dönemdir. Üçüncüsü ise; İcî sonrasında tasnif faaliyetlerinin yapıldığı müteahhirîn olarak addedilen dönemdir.

Vaz' ilmi diğer dil ilimlerine nazaran daha geç dönemlerde müstakil ve sistematik olarak ele alınıp işlenmiştir. Öyle ki vaz' ilmine dair ilk defa müstakil bir risale yazan ve bu ilmin kurucusu kabul edilen İcî, hicrî VIII. yüzyılda yaşamıştır. Ancak hali hazırda vaz' ilmi mesaili içerisinde işlenen konu ve kavramların bir kısmına yukarıda belirtildiği üzere İcî öncesi mütekaddim dönemde çeşitli ilimler tarafından değinilmekteydi.⁶ Şu noktanın altını özellikle çizmek gerekir ki vaz'ın İcî'nin risalesiyle müstakil olarak incelenmeye başlanmasının yanı sıra diğer bir önemli husus kavram olarak vaz'ın anlamının değişikliğe uğramasıdır. İleride zikredileceği gibi özellikle kelimciler tarafından

⁵ Risalenin detaylı analizi için bk. İbrahim Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve varlık*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 183-193; Yıldırım, "Vaz' İlmi", 449-460; Yıldırım, "Adudüddîn el-İcî ve er-Risâletü'l-Vaz'iyye", *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddîn el-İcî*, ed. Eşref Altaş (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 77-115.

⁶ Ebü'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*, thk. Ali Bû Melhem (Beyrut: Mektebetü'l-hilal, 1993), 19, 23, 423; Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Mâzin el-Mübârek - Muhammed Ali Hamidullah (Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1985), 234, 466; Abdullah b. Abdurrahmân İbn 'Ukayl, *Şerhu İbn 'Ukayl 'alâ Elfiyetin li İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Dâru't-turâs, 1980), 1: 15, 27, 210; İbn 'Ukayl, *Şerhu İbn 'Ukayl 'alâ Elfiyetin li İbn Mâlik*, 2: 88, 182; 'Adudiddîn el-İcî, *el-Fevâidü'l-Gıyâsiyye*, thk. Âşık Hüseyin, 1. Baskı (Kahire, Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Mısriyye, Dâru'l-Kitabi'l-Lübnâniyye, 1991), 86, 93, 144-145, 160; Ebû Ya'kup es-Sekkâki, *Miftâhu'l-Ûlûm* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1987), 330, 331, 359; Seyyid Şerif el-Cürçânî, *Delâilü'l-İcâz* (Kahire: Mektebetü'l-hancı, ts.), 262-283.

lafzın manaya delâletinin ilkesinin ne olduğu ve dili vaz' eden iradenin yaratıcı mı yoksa kullar mı olduğu gibi meseleler İcî öncesi dönemde vaz' tartışmasının merkezinde yer almaktaydı. Ancak bu tartışmalar zamanla Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013) gibi Eş'arî kelamcılarının tavırlarıyla eski ilgisini kaybetmiş ve dilin kökeni hakkındaki sorgulamalardan tevakkuf edilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte vaz' kavramı başka bir alana kaymış; dildeki lafızların nasıl oluşturulduğu sorgulanmaya başlamıştır. İcî'yle birlikte artık lafız ve anlam üzerinde felsefî tartışmalar başlamış ve vaz' kavramı, lafzın manaya delâletinin bir sebebi ve ilkesi olarak ele alınmıştır.⁷

İcî'nin vaz' risalesinden önce şüphesiz vaz' bilgisine dair konulara en çok yer verilen alan fıkıh usulüdür. Usûl âlimleri telif ettikleri eserlerinin girişinde dil konularını, özellikle de vaz' ilmiyle ilintili olan meseleleri detaylı şekilde işlemişlerdir. Vaz'a dair bilgi bulunabilecek diğer disiplin, mantık ilmidir. Mantık ilmi için lafızların ne denli ehemmiyetli olduğunu gören mantıkçılar kaleme aldıkları eserlerinde dil bahislerine müstakil başlık açarak vaz' bilgisi başlığı altında incelenen birçok konuya temas etmişlerdir.⁸

Sonuç itibarıyla vaz' ilmine dair ilk müstakil çalışma olan İcî'nin vaz' risalesine kadar bu ilme dair bilgiler Arapça lafızlarla bir şekilde ilişkisi bulunan mezkur ilimlerin mesaili içerisinde⁹ dağınık halde bulunmaktaydı. Sözü edilen risalenin kaleme alınmasıyla birlikte tam anlamıyla müstakil ve sistematik bir ilim olmasa da artık diğer ilimlerden bağımsız kendi başına incelenen bir alan haline gelmiştir.

Vaz' ilmi için ilk adımı temsil eden İcî'nin bu teşebbüsünden konusu, meseleleri, ilkeleri ve gayesi ile yaygın kabüle göre Eğinli İbrahim Hakkı'nın *Metnun fi'l-vaz'* risalesiyle başlı başına bir ilim haline geldiği¹⁰ zamana kadar geçen yaklaşık altı asırlık süreçte vaz'a dair yapılan çalışmalara bakıldığında Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Unkudu'z-*

⁷ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 441-460.

⁸ Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 146-177

⁹ Müttekaddim dönemde vaz', onu müstakil bir risalede inceleyen ve bu ilmin temellerini atan İcî'den önce bağımsız bir ilim olarak dikkate alınmamakla birlikte vaz'ın pratik yönüne tekabül eden meseleler lafız-anlam ilişkisi bağlamında nahv, belağat, fıkıh usulü ve mantık ilimlerinde kendine yer bulmuştur, detaylı bilgi için bk. Şükran Fazlıoğlu, "Vaz'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 577; Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 135-177.

¹⁰ Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 212; Yıldırım, "Vaz' İlmi", 468-470.

zevâhir'i, Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Risâle fi'l-vaz'îyye*'si ve Molla Lütü'nin (ö. 900/1494-95) *el-Metâlibü'l-Îlâhiyye*'sinin vaz'la ilgili bölümü gibi müstakil ve sadece vaz' eserlerinin yanı sıra başta Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî, Abdurrahman el-Câmî, Kemâluddîn eş-Şîrvânî (ö. 905/1499) ve 'İsamüddîn el-İsferâyînî'nin şerhleri ile Seyyid Şerif el-Cürcânî, Seyyid Muhammed el-Kefevî (ö. 1168/1754) ve Seyyid Hafız es-Sirozî'nin (ö. 1269/1852) haşiyeleri olmak üzere İcî metni üzerine yapılan çalışmalar vaz' literatürünün gelişmesi ve yaygınlaşmasında büyük rol oynamışlardır.¹¹ İcî'nin risalesine şerh yazan özellikle Semerkandî, Molla Câmî ve İsferâyînî'nin metinleri geniş hacimleri ve ihtiva ettikleri açıklayıcı bilgilerle diğer şerhlerden temayüz etmektedirler. Öyle ki Semerkandî ve İsferâyînî'nin şerhleri Osmanlı medreselerinde vaz' bilgisine dair ders kitabı olarak okutulmuşlardır.¹² Bu süreçte vaz'a dair kaleme alınan müstakil eserler ile İcî metni üzerine yapılan şerh, haşiye ve ta'lik gibi çalışmalara ek olarak Sa'düddîn et-Teftazânî'nin (ö. 792/1390) belagat alanında yazdığı *Mutavvel*'i ve Cürcânî'nin ona yazdığı *Hâşiye ale'l-Mutavvel* adlı eseri, yine Teftazânî'nin fıkıh usulüne dair telif ettiği *Telvîh*'i, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Fusûlü'l-Bedâyi*'i ve Hasan Fenârî'nin (ö. 891/1486) *Vusûli's-şerâyi*'i gibi fıkıh usulü eserlerindeki vaz'î bilgiler yine bu literatürün gelişmesinde etkin rol oynamışlardır.¹³

Vaz' ilmi için büyük önemi haiz bir diğer âlim XV. yüzyıl Osmanlı ulemasından Ali Kuşçu'dur. Ali Kuşçu'ya kadar vaz' literatürüne yönelik yapılan çalışmalar *er-Risâletü'l-vaz'îyye* üzerine yazılan şerh ve haşiyeler ile ağırlıklı olarak belagat ve fıkıh usulü eserlerindeki vaz'î bilgiler idi. Bu metinler, vaz' risalesinde işlenen konulara ilave bir takım yeni bilgiler içerse de daha çok mevcut bilgilerin açıklanması ve tartışılmasından ibaret idi. Ancak Kuşçu, sarf ve iştikak konularına yer verdiği '*Unkûdu'z-zevâhir* adlı eserinde vaz' bilgisine bir bölüm ayırmış ve onu gelenekten farklı bir yöntem ve özgün katkılarla işleyerek vaz'ın bilimleşme sürecinde son derece önemli adım atmıştır.¹⁴ '*Unkûd* üzerine çalışma yapan Abdullah Yıldırım'ın tedkikine göre Kuşçu'nun vaz'ın

¹¹ Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 203-215; Şükran Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması/el-Metâlibü'l-îlâhiyye fi mevzû'âtî'l-'ulûmi'l-luğaviyye* (İstanbul: Kitabevi, 2012), 68-70, 75.

¹² Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 203-205.

¹³ Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007), 6, 52.

¹⁴ Fazlıoğlu, "*Vaz*", 42: 578.

bilimleşmesine dair yaptığı en önemli katkı onu sözlük bilimle irtibatlandırarak diğer ilimler karşısındaki konumunu belirlemesi ve İcî'nin yaptığı lafız-anlam ilişkisini bir kenara bırakıp nazarî bir yaklaşımla bizzat vaz' olgusu üzerine yoğunlaşmasıdır.¹⁵ Mevlana Abdurrahîm'in *Unkud*'un vaz'la ilgili bölümü üzerine yazdığı şerhi de metnin içeriğinin zenginleşmesi açısından bu ilim için yadsınamaz bir değere sahiptir.¹⁶

Ali Kuşçu'dan sonra bir ilim olarak vaz'ın teşekkül sürecinde önemli etkiye sahip olan bir diğer Osmanlı âlimi Molla Lütfi'dir. Molla Lütfi, *el-Metâlibü'l-Îlâhiyye* isimli eserinde genel olarak lisânî ve şer'î ilimlerin sınıflandırılmasını yapmakla birlikte vaz' literatürü açısından önemli bir konuma sahiptir. Zira eser üzerine çalışma yapan Şükran Fazlıoğlu'nun tezine göre Molla Lütfi, *el-Metâlib*'in sistemini vaz' olgusunu merkeze almak suretiyle kurmuştur.¹⁷ Ayrıca muhtevastaki vaz' hakkında yer alan bilgiler eserin vaz' literatürü içinde zikredilmesini gerekli kılmaktadır. Nitekim *el-Metâlib*, vaz' risalelerinin bulunduğu mecmualarda yer almaktadır.¹⁸

Molla Lütfi'den yaklaşık yarım asır sonra vefat eden Taşköprîzâde Ahmed Efendi (ö. 986/1561) de bu alanda zikredilmesi gereken bir başka Osmanlı âlimidir. Taşköprîzâde'nin bizâtihî vaz' ilmi hakkında verdiği bilgiler *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde* adlı ilimler tarihi ve tasnifi eserinde yer almaktadır. Vaz'ı bir ilim olarak tarif eden âlim, vaz' hakkında çok fazla malumat vermemiştir. Bu ilmin tanımını, *şahsî, nev'î, 'âmm* ve *hâss* türlerini, neleri konu edindiğini ve mevzûsu, gayesi ve faidelerinin olduğunu zikrettikten sonra Adudiddîn el-İcî'nin risalesinin bu ilim hakkında verdiği bilgilerin çok cüzî olduğunu ve henüz tedvin edilmediğini, bu sebeple ömrü yeterse bir eser telif ederek bu ilmin hakkını vereceğini ifade etmiş ve vaz' başlığını kapatmıştır.¹⁹ Taşköprîzâde'nin mezkur eserindeki bilgiler ve Teftazânî ile Cürçânî

¹⁵ Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkûdu'z-zevâhir*, 49-50.

¹⁶ Mevlânâ Abdürrahim, *Şerhu Unkûdi'z-zevâhir* (b.y.: y.y., ts.).

¹⁷ Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması/el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzû'âtî'l-'ulûmî'l-luğaviyye*, 68; Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 195-196.

¹⁸ Fazlıoğlu, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması/el-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzû'âtî'l-'ulûmî'l-luğaviyye*, 68.

¹⁹ Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtî'l-'ulûm*, thk. Kâmil Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hadîse, 1968), 1: 130.

arasındaki kastî-zımnî vaz' ayrımı hakkında cereyan eden tartışmanın konu edildiği risalesi dışında bu ilme dair herhangi bir eseri bulunmamaktadır.²⁰ Âlimin dil alanında yazdığı risalelere bakıldığında vaz' bilgisini sıkça kullandığı ve bu ilme önem verdiği açıkça görülmektedir. Örneğin Taşköprizâde'ye nispet edilen *Taksîmü'n-nazm bi hasebi'l-vaz'* ve *Mesâlikü'l-halâs fî Mehâliki'l-Havâs* adlı risaleler isim, fiil ve harf gibi lafız türlerinin delâlet açısından tahkiki ve mana karşısında vaz' edilen lafızların tayin edilme biçimleri gibi vaz'a dair aslî ve tâlî birçok konuyu ihtiva etmektedir.²¹

Yukarıda zikredilen âlim ve metinlerin dışında vaz'a dair bilgiler bulunabilecek elbette birçok risâle, şerh, hâşiye, ta'lik ve başka alanda telif edilen eserler mevcuttur. Özellikle İbrahim Hakkı'nın vaz' risalesi ve Rahmi Efendi'nin bu risale üzerine yazdığı şerhin kaleme alındığı dönemde birçok müstakil vaz' risalesi telif edilmiştir.²² Bu bağlamda Bernard G. Weiss'in "*Sünnî İslam Düşüncesinde: Vaz'ul-luga ve Gelişimine Dair Bir İnceleme*" (*Language In Orthodox Thought: A Study Of "Wad 'Al-Lughah" And Its Develop*) başlıklı doktora tezi vaz'a dair son dönemde yazılan eserler hakkında kayda değer bilgiler vermektedir.²³ Sözü edilen eserler; Abdullah Necîb el-Ayıntâbî'nin (1219/1804) *er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'si*, Mustafa b. Muhammed es-Safevî'nin (18. yy) *Risâle fî Aksâmi'l-vaz'ı*, Hacerzâde Recep Efendi'nin (ö. 1311/1893) *Risâle 'ale'l-kavâidi'l-vaz'ıyye'si*, müellifimiz Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin *Metnun fî'l-vaz'ı*, Şemseddin Muhammed el-Enbâbî'nin (ö. 1313/1896) *Risâletün fî ilmi'l-vaz'ı*, Abdülmelik b. Abdülvehhâb el-Fetenî'nin (ö. 1839-1909) *İkdü'l-leâlî'si*, Yusuf Nasr ed-Decvî'nin (ö. 1365/1946) *Hulâsatü ilmi'l-vaz'ı*, Abdurrahman Halaf'ın (20. yy), *Hulâsatu ilmi'l-vaz'ı*, Abdülhâlik eş-Şubrâvî (20. yy), *el-Minhâcu'l-ilâhiyye fî kavâidi'l-vaz'ıyye* ve Muhammed

²⁰ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 467.

²¹ Taşköprizâde, *Risâletün fî taksîmi'n-nazm*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Velüyyüddîn Efendi Koleksiyonu, nr. 000441, 195b-205a; Taşköprizâde, *Mesâlikü'l-halâs min Mahâliki'l-Havâs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsnü Paşa Koleksiyonu, nr. 001453, 1-14.

²² Vaz' ilminin literatürü hakkında daha fazla bilgiye ulaşmak için bk. Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 195-215.

²³ Bernard George Weiss, *Language In Orthodox Thought: A Study Of Wad 'Al-Lughah And Its Develop* (Doktora Tezi, Princeton University, 1966), 124.

el-Hüseynî ez-Zevâhirî'nin (ö. 1365/1946) *el-Mulahhas fi ilmi'l-vaz'*ıdır.²⁴ Weiss'in zikrettiği bu eserlerin yanı sıra son dönemde öne çıkan: Ma'rûf en-Nûdehî el-Kürdî'nin (ö. 1254/1838) *Nazmü'r-risâleti'l-vaz'ıyye'si*, Ahmed b. Zeynî ed-Dehlan'nın (ö. 1304/1886) *Muhtasarün 'ale'r-risâleti'l-vaz'ıyye'si*, Ahmed Şükrî Beyşehrî'nin (?) *Nemûzecü'l-vaz'* ve bunun şerhi *Tasvîrî'l-vaz'* eserleri, Muhammed b. İbrahim İsmetullah'ın (?) *Hâşiye 'alâ İsâmi'l-vaz'ıyye'si*, Abdülhamid Anter'in (?) *İlmü'l-vaz'*ı ve Muhammed Hamdi Arabzâde'nin (ö. 1814-1917) *Mecmeu'l-ulûm'u* gibi kitaplar da vaz'a dair kapsamlı bilgiler vermektedirler.²⁵

3. Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin *Metnun fi'l-Vaz' Adlı Risalesi*

Beyazıd câmii dersiâmlarından Eğinli İbrahim Hakkı,²⁶ *Metnun fi'l-vaz* adlı risalesini *el-Ucâle* sahibi Mehmed Rahmi Efendi'nin ifade ettiğine göre öğrencilerle müzâkere esnasında kaleme almıştır.²⁷ Pedagojik bir amaçla kaleme alındığı anlaşılan risale, daha önceki metinlerde bulunan vaz'a dair tüm bilgileri ihtiva etmekle birlikte onları sistemli olarak sunmakta ve vaz' bilgisini bir bilim olarak ortaya koymaktadır. Risale; giriş, üç matlabın yer aldığı teznib ve sonuç olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Müellif giriş bölümünde, önce vaz' mefhumunu sözlük ve istilâh anlamları açısından tarif etmiş, ardından bu ilmi diğer ilimlerden ayırt eden yönler işaret etmek amacıyla onu zatî ve arazî yönden inceleyerek tanımını yapmıştır.²⁸ Buna göre zâtî yönden vaz'; manalar karşısında *umumî-husûsî* ve *şahsî-nev'î* olarak tayin edilmeleri bakımından müfred lafızların cevher ve heyetlerinin hallerini inceleyen ilimdir. Arazî yönden ise; lafızların vaz'ına konu olan manaların

²⁴ Weiss, *Language In Orthodox Thought: A Study Of Wad 'Al-Lughah And Its Develop*, 123-124.

²⁵ Özdemir, *İslâm düşüncesinde Dil ve Varlık*, 208-214.

²⁶ Müellifin hayatı için bk. Muhammed Salih Sürücü, *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 9-14.

²⁷ Mehmed Rahmi Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311), 13.

²⁸ Zâtî ve arazî yön ile kastedilen bir ilim içerisinde sıralanan çok sayıda meselenin ortak yönler dolayısıyla bir araya gelmeleridir. Konular arasındaki birlik yönü zâtî durumların ortak noktası ise buna cihet-i vahdet-i zâtîyye (özel birlik yönü), arazî durumların ortak noktası ise cihet-i vahdet-i arazîyye (tali birlik yönü) denir. Konu hakkında daha açıklayıcı bilgi için bk. Yıldırım, *Vaz' ilmi ve Unkudu'z-zevâhir*, 47-48; Asım Cüneyt Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gâyesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 48-49.

anlaşılması ve Arapça lafızların anlamlarına vakıf olma hususunda dili hatadan koruma yollarının bilgisini temin eden bir ilimdir. Bununla birlikte vaz' ilminin konusunu sarf, nahiv ve iştikak gibi diğer ilimlerin konusundan ayırmada, yine hakikat ile mecaz türü lafızları birbirinden ayırt etmede tam bir yetkinlik sağlayan ilimdir.²⁹

Eğînî, vaz' bilgisinin teorik yönüyle ilgili bilgiler verdikten sonra asıl meselelerin tartışıldığı ve "teznib" adını verdiği kısma geçmektedir. Teznib; vaz'ın *vâzî'*, *mevzû'* ve *mevzû' leh* unsurlarından her birini müstakil bir başlıkta ele alan üç ayrı bölümü ihtiva etmektedir. Vâzî' (lafızları anlamlar karşısında belirleyen özne) unsurunu ele aldığı birinci bölümde onu *lüğavî*, *örfi* (*örf-i 'âmm*), *ıstılâhî* (*örf-i hâss*) ve *şer'î* kısımlarına ayırır. Ardından sözlük anlamındaki lafızları vaz' eden iradenin kimliği hususunda ileri sürülen görüşleri naklederek ilk bölümü kapatır.³⁰ Muhteva açısından en hacimli olan ikinci bölümde ise *mevzû'*, yani lafız unsurunu ele alır. Lafız açısından vaz', *şahsî* (özel) ve *nev'î* (türsel) kısımlarına ayrılır. Her iki vaz' türü de *mevzû' leh* ve *'âletü'l-vaz'* açısından dörde taksim edilirler. Vaz' ve *mevzû'* lehten her birinin özel ve genel olması durumunda aklî taksim gereği dört kombinasyon ortaya çıkmaktadır. Yani hem vaz' hem *mevzû' leh* özel, hem vaz' hem *mevzû' leh* genel, vaz' özel *mevzû' leh* genel ve vaz' özel *mevzû' leh* genel olmak üzere aklen dört kısım mümkün olmaktadır. Ancak vaz'ın özel *mevzû' leh*in ise genel olduğu vaz' türü aklen geçersiz olduğundan ve dil düzeyinde bu türden lafızlar bulunmadığından imkansız görülmüştür. Bu durumda vaz'ın lafız açısından türleri olan *şahsî* ve *nev'î* kısımları *'âletü'l-vaz'* ve *mevzû' leh* itibariyle kendi içlerinde ayrıca üç kısma ayrılmaktadır. Ancak bazı âlimler *'âletü'l-vaz'* ve *mevzû' leh* açısından kısımları olan bu üç türün *nev'î* vaz'da değil yalnızca *şahsî* vaz'da tahakkuk ettiğini savunurlar. Bununla birlikte müellif, hem *şahsî* hem de *nev'î* vaz'da geçerli olacaklarını mümkün görmektedir ki risalesinde bu kısımları zikretmiştir.³¹ Söz konusu bu üç kısım İcâ öncesi dönemde de bilinen "özel vaz' özel *mevzû' leh*" ve "genel vaz' genel *mevzû' leh*" ile İcâ'nin müphem lafızlar için geliştirdiği "genel vaz' özel *mevzû' leh*"tir. Müellif *şahsî* vaz'ın tanımını verdikten sonra bu üç türden ilki olan "özel vaz' özel *mevzû' leh*"in tahakkuk sürecini ve onun altına giren

²⁹ Eğînî, *Metnun fi'l-vaz'*, 73.

³⁰ Eğînî, *Metnun fi'l-vaz'*, 74.

³¹ Eğînî, *Metnun fi'l-vaz'*, 75-78.

lafız türlerini zikretmektedir. Buna göre özel isimler, cins alemler (cinsin özel adı)³² ve sayı adları bu türde tayin edilen lafızlardır. İkinci tür olan "genel vaz' genel mevzû' leh"te ise cins isimler, mastarlar, fiillerin maddeleri, türemiş isimler ve mastar isimleri vaz' edilirler. Ancak müellif daha önceki âlimlerin aksine bu türü müphem lafızların tayin edildiği "genel vaz' özel mevzû' leh"ten sonra zikretmektedir. İkinci sırada zikrettiği ve İcî'nin ihdas ettiği tür olan "genel vaz' özel mevzû' leh" kısmına ise uzunca yer vermiştir. Bu türün tahakkuk sürecini anlattıktan sonra zamir, ism-i işaret, ism-i mevsul ve harfleri örnek olarak zikretmiş, buna ek olarak isim fiillerin ve harf manası taşıyan bazı zarfların da burada tayin edildiklerini ifade etmiştir. Daha sonra mütekaddim ve müteahhir dönem âlimlerinin sözü edilen lafızlar karşısındaki tutumlarını nakletmiştir. Aklî taksim gereği zikredilen "özel vaz' genel mevzû' leh" in imkansızlığını dile getiren müellif, gerekçesini izah ederek şahsî vaz' başlığını kapatmaktadır.³³ Ardından nev'î vaz'ın tanımı, gerçekleşme süreci ve hangi tür lafızların burada tayin olunduğu ile ilgili konuşmakta ve sırasıyla bu başlık altındaki vaz' türlerini zikretmektedir. Buna göre fiillerin vezinleri ve özel isimlerin ikilleri (tesniye) "özel vaz' özel mevzû' leh" ile; fiillerin tamamı, isim, izafet ve sıfat tamlamalarından oluşan mürekkep lafızlar, lâm-ı ta'rîf bitişen isimler ve başına olumsuzluk edatı gelen nekireler "genel vaz' özel mevzû' leh" ile; ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, zaman adı (ism-i zaman), mekan adı (ism-i mekân), alet adı (ism-i 'âlet), üstünlük adı (ism-i tafdîl), küçültme adı (ism-i tasğîr), nispet adı (ism-i nispet), ikiller, çoğullar, benzeyen adı (ism-i müşebbeh) ve seslenme adı (ism-i münâdâ) ise "genel vaz' genel mevzû' leh" ile tayin edilmektedirler. Ayrıca bu bölümde manaya karîne ile delâlet eden mecaz türü lafızların vaz'ı ve bu lafızlar hakkında ileri sürülen görüşlerle birlikte kinâye lafızlar hakkında da bilgiler vermektedir. Risalenin ana gövdesini teşkil eden bu bölümde müellif, ihtilaf edilen konularda mütekaddim ve müteahhir dönem âlimlerinden nakiller yaparak ileri sürülen görüşleri zikretmiş, ardından kendi tercihini beyan etmiştir. Yukarıda serdedilen her bir lafız türünün tayin edilme sürecini tek tek zikrederek vaz'ın hem teorisini hem pratiğini ortaya koymaya çalışmıştır.³⁴

³² Örneğin Usâme (أسامة) lafzı aslan (أسد) cinsinin, Su'âle (ثعلبة) lafzı da tilki (ثعلب) cinsinin özel adı olmaktadır.

³³ Eğîni, *Metnun fi'l-vaz'*, 74-75.

³⁴ Eğîni, *Metnun fi'l-vaz'*, 75-78.

Üçüncü bölüme gelindiğinde müellif burada mevzû' leh unsurunu ele almaktadır. Onu küllî ve cüzî olarak ikiye ayırdıktan sonra Hanefî ve Şâfi mezhebi arasında ihtilaf konusu olan mananın zihnîliği-hâricîliği meselesini incelemektedir. Herhangi bir fikir beyan etmeksizin ileri sürülen görüşleri vermekle yetinen müellif, hatime kısmında fevâid olarak başlıklandığı altı madde zikretmektedir. Burada daha önceki âlimler tarafından zikredilen meseleleri ve vaz'ın tali konularını işlemektedir. Buna göre kastî-gayr-i kastî vaz' ayrımı, vaz'ın vâzî' unsuru açısından kısımları olan *luğavî*, *örfî*, *istilâhî* ve *şer'î* türlerinde bir lafzın aynı manaya delâlet edip etmeyeceği, lafızların birbirleri yerine kullanılmalrı ve ifrâdî vaz' (mürfed lafızların vaz'ı), vaz'-delâlet ilişkisi, irâde-delâlet ilişkisi ve lafızların medlüllerinin müstakil olup olmaması gibi teorik konular tartışılmıştır.³⁵ Yaklaşık altı sahifeden oluşan risalede şimdiye kadar bu ilme dair verilen bilgiler vaz' olgusu merkeze alınmak suretiyle işlenmiştir.³⁶ Ancak bazı son dönem vaz' eserlerinde zikredilen *tahkîkî-te'vîlî* vaz' ayrımı risalede bulunmamaktadır. Lafızların delaleti açısından kısımları olan *tahkîkî* ve *te'vîlî* vaz' lafzın manaya binefsihî veya karîne ile delâletini ifade etmektedirler.³⁷ Ayrıca vaz' bilgisinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili herhangi bir malumata yer vermemiştir.³⁸

B. Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin *El-'Ucâletü'r-Rahmiyye* Adlı Eseri

Son dönem Osmanlı âlimlerinden biri olan Eğinli Mehmed Rahmi Efendi³⁹, yine Eğinli olup kendisiyle aynı dönemde yaşayan Meşihat müştüşarı İbrahim Hakkı Efendi'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye* adlı vaz'

³⁵ Eğinî, *Metnun fi'l-vaz'*, 78.

³⁶ Risalenin kısa ve özlü bir değerlendirmesi için bk. Yıldırım, "Vaz' İlmi", 468-469.

³⁷ Yusuf Nasr ed-Dicvî, *Hulâsatü 'ilmi'l-vaz'* (Kahire: Mektebetü'l-kahire, 1920), 7.

³⁸ İcî'nin risalesi ile sonraki vaz' metinlerinin karşılaştırması için bk. Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 195-203. Ayrıca İcî'den müellif İbrahim Hakkı'ya kadar altı asırlık süreçte vaz' bilgisinin gelişimini ve ortaya çıkan farklılıkları iki metin üzerinden takip etmek için bk. Sürücü, *Eğinli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâletü'l-vaz'iyye Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)*, 40-44.

³⁹ Rahmi Efendi'nin hayatı için bk. Yaşar Acat, *Rahmi Efendi ve el-'İkdü'n-nâmi 'ale'l-Câmi Adlı Eseri* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013), 24-64; Tahsin Özcan, "Rahmi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34: 423-424.

risalesine *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-risâleti'l-vaz'ıyye*⁴⁰ adında kapsamlı bir şerh yazmıştır. Şimdi çalışmanın konusu olan bu şerhin değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Mukaddime

Kavramsal Çerçeve

Müellif bu kısımda vaz' ilminin sözlük ve terim anlamları açısından tanımını yapmaktadır. Bunun yanı sıra vaz'ın konusunu ve gâyesini vererek her iki açıdan ayrıca tanımlamaktadır.

Buna göre lügat anlamı itibariyle vaz': "Bir şeyi belirli (muayyen) bir mekâna yerleştirmektedir."⁴¹ (جعل الشيء في حيز معين). Vaz' işlemi için "bir şeyin başka bir şey karşılığında tayin ve tahsis edilmesidir, bunlardan ilki bilinip öğrenildiğinde ikincisi de ondan öğrenilir" şeklinde terim anlamında görüleceği üzere birbirinden ayrı iki unsurun bulunması gerekir. Sözlük anlamıyla vaz' bir şeyi belirli bir mekâna yerleştirmekse bu iki şeyden biri *mevzû'* (lafız) diğeri ise *mevzû' leh* (mana) olmalıdır.⁴²

Terim anlamıyla vaz' ise: "Bir şeyin başka bir şey karşısında tayin ve tahsis edilmesidir, her ne zaman bunların ilki hissedilir yahut bilinirse, bu tayin ve tahsisi bilen kişi için ikincisi de ondan bilinir."⁴³ (جعل شيء لشيء بحيث متى فهم الأول فهم منه الثاني للعالم به). "Şeyi Lشيء بحيث متى فهم الأول فهم منه الثاني للعالم به" (شيء لشيء بحيث متى فهم الأول فهم منه الثاني للعالم به) "الأول" lafzıyla kastedilen *mevzû'*; "الثاني" ise *mevzû' lehtir*. Yukarıda yapılan tanım, hem lafzî hem de işaret, çizgi ve sayı gibi gayr-i lafzî (lafız dışı) unsurları içine almaktadır. Bu itibarla vaz', lafzî ve gayr-i lafzî olarak ikiye ayrılmaktadır. Manaya delâleti yalnızca lafızlar yoluyla yapılan lafzî vaz', özel ve genel lafzî vaz' şeklinde iki kısma ayrılır. Özel lafzî vaz': "Lafzın, bizzat kendi başına delâlet etmek suretiyle bir mana karşısında tayin edilmesidir."⁴⁴ (تعين اللفظ) "بإزاء معنى ليدل عليه بنفسه" şeklinde tanımlanır ve manaya binefsihî delalet eden lafızların tayinini konu edinir. Genel lafzî vaz' ise: "Lafzın, bir karîne vasıtasıyla da olsa bir mana karşısında delâlet etmek suretiyle tayin edilmesidir."⁴⁵ (تعين اللفظ لإزاء معنى ليدل عليه ولو بمعونة قرينة) şeklinde tanımlanır ve manaya karîne vasıtasıyla delâlet eden lafızları da içine alır. İlk tanıma

⁴⁰ Eserin yazılış tarihi, amacı, üslubu, yöntemi vb. özellikleri için bk. Sürücü, *Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)*, 45-50.

⁴¹ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 15.

⁴² Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 16.

⁴³ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 16.

⁴⁴ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 17-18.

⁴⁵ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 18.

göre lafız manaya binefsihî delâlet ettiğinden burada yalnızca hakikat türü lafızların tayini gerçekleşir. Oysa ikincisinde lafzın manaya delâleti karîne yardımıyla gerçekleştiğinden mecaz türü lafızları içine almaktadır.

Sonuç itibariyle vaz' ilmi, terim anlamının lafız dışı unsurları da kapsamayı ve genel anlamdaki lafzî vaz'ın mecaz lafızları içermesinden dolayı özel anlamdaki lafzî vaz' tanımını dikkate almaktadır.

Vaz' ilminin konusu, daha önce tanımı yapılan terim anlamıyla vaz'dır. Yani "bir şeyin başka bir şey karşısında tayin ve tahsis edilmesidir, her ne zaman bunların ilki hissedilir yahut bilinirse ikincisi de ondan bilinir" şeklinde tanımlanan ve hem genel hem de özel manasıyla lafzî vaz'ı içine alan mutlak anlamdaki vaz' tanımı, bu ilmin konusunu teşkil etmektedir. Konusu açısından vaz' ise; *Umûmîluk* (genellik)-*husûsîluk* (özellik) ve *şahsîlik-nev'îlik* açılarından terim anlamındaki vaz'ın hallerini inceleyen ilimdir.⁴⁶ Tanımdan ortaya çıktığı üzere vaz' ilminin konu edindiği alan, mutlak olarak vaz'la ilgili bütün maddeler olmayıp, yalnızca umûmîlik-husûsîlik ve *şahsîlik-nev'îlik* itibariyle vaz'ın kapsamına giren konulardır.

Müellif gâyesi açısından vaz' ilmini şöyle tanımlamaktadır: "Vaz'; kendisiyle, vaz' edilmiş müsta'mel lafızları, kullanım dışı olan mühmel lafızlardan ayırt edebilme, kelimelerin lügat, sarf, iştikâk, nahiv gibi ilimlerdeki anlamları arasındaki farklılıkları idrak edebilme ve hakikat türü lafızlarla karîne vasıtasıyla manaya delâlet eden mecaz türü lafızları birbirlerinden ayırabilme yetisine sahip olunan kendine has kanun ve hükümleri olan bir alet ilmidir."⁴⁷

Rahmi Efendi vaz'ın konu ve gâyesinin yanında birtakım hikmetlerinin zikredilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Buna göre dilin vaz' edilmesindeki hikmet lafızlar yoluyla insanın bu âlemdeki yaratılma gayesini yerine getirmesidir.⁴⁸

2. Teznîb

Bu kısım üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde lafızları manalar karşısında tayin eden vâzî' unsuru, ikinci bölümde dilin iki cihetinden biri olan lafız (mevzû') ve son bölümde lafzın tayinine konu olan mana (mevzû' leh) unsurları ele alınacaktır.

⁴⁶ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'îyye*, 21-22.

⁴⁷ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'îyye*, 23-24.

⁴⁸ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'îyye*, 24.

2.1. Birinci Bölüm

Vâzî' (Lafızları Tayin Eden İrade)

Vaz'ın üç rüknünden biri olan *vâzî'*, lafızların tayinine konu olması açısından çeşitli kısımlara ayrılmaktadır. Bunlar *lugavî*, *örfi*, *ıstılâhî* ve *şer'î* vaz'dır.

Lugavî vaz'; "الأسد، الضرب، القتل" lafızlarının "bir hayatı ortadan kaldırmak, acı vermek ve yırtıcı hayvan" anlamlarında kullanılmaları gibi sözlük bilimcilerin, kelimeleri bizzat maddeleri itibariyle dikkate alarak vaz' etmeleri sonucunda ortaya çıkan vaz' türüdür.⁴⁹

Örfi vaz'; isminden de anlaşılacağı üzere örf ehlinin yani genel olarak ilgili dili konuşan bir topluluğun *lugavî vaz'*la tayin edilip genel ve aslî anlam taşıyan bir kelimeyi bu aslî anlamı dışındaki daha özel bir manaya nakletmeleri sonucu ortaya çıkan vaz'ı ifade etmektedir. Ortaya çıkan bu vaz' da lafız, daha önce vaz' edildiği anlamdan farklı ve daha özel bir manaya delâlet etmektedir. Örneğin sözlükte; olmayan bir şeyin daha sonra ortaya çıkması anlamına gelen "الحادثة" kelimesi, toplum tarafından "musîbet" anlamına nakledilerek yeni ve daha özel bir anlam kazanmıştır.⁵⁰

Istılâhî vaz'; lafzın ilk vaz' edildiği sözlük anlamından toplumdaki bir takım ilim, zanaat ve ticaret gibi ihtisas ve meslek grupları tarafından daha özel bir manaya taşınmasıyla yeni bir anlam karşısında vaz' edilmesidir. Örneğin; *mâzî* ve *muzârî* lafızları sarf; *mübtedâ* ve *haber nahiv*, *hakikat* ve *mecaz belâgat* ilminde belli anlamları ifade etmek için kullanılan kavramlardır. Bu kavramların her birinin sözlük anlamı, ilgili ilim dallarında delâlet ettikleri manalardan farklıdır.⁵¹

Şer'î vaz' ise; sözlük anlamında kullanılan kelimelerin Allah Teâlâ, Hz. Peygamber ve İslam âlimleri tarafından dinî bir kavramı karşılması için nakil yoluyla vaz' etmeleri sonucu ortaya çıkan vaz'dır. *Salât*, *zekât*, *hac*, *savm* gibi kelimeler *şer'î vaz'* yoluyla ilk vaz' oldukları manalardan nakledilmişlerdir. Örneğin *zekât* kelimesi sözlükte "temiz ve pak olmak, arınmak" manalarına gelirken *şer'î vaz'* yoluyla İslamî bir ritüelin adı olmuştur.⁵²

⁴⁹ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 24-25.

⁵⁰ Eğinî Efendi, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 25.

⁵¹ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 25.

⁵² Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 25.

2.2. İkinci Bölüm

Mevzû' (Lafız)

Vaz'ın üç rüknünden biri olan lafız (mevzû'), bir mana karşısında tayin ve tahsis edilmeden önce vaz'ı irade eden fâil tarafından mülahaza edilmektedir. Vaz'a konu olan lafız, bizzat kendi maddesiyle ve her bir lafız için ayrı ayrı mülahaza edilirse *şahsî*; maddesi değil de birçok lafız için ortak bir manayı ihtiva edecek bir kalıpta ve tek seferde mülahaza edilirse *nev'î vaz'* olarak isimlendirilmektedir.⁵³

a. Şahsî Vaz' (Özel Belirleme)

Müellif ve şarihe göre *şahsî vaz'*; kendi husûsî yapılarıyla mülahaza edilen lafızların cins isimler gibi küllî, özel isimler ve zamirler gibi cüzî manalar için tayin edilmesidir.⁵⁴ Lafzın husûsî yapısından kasıt, birtakım harflerin bir araya gelerek oluşturduğu kelimenin bizzat bu maddesi itibariyle bir manaya delâlet etmesidir. *Şahsî* olarak isimlendirilmesinin sebebi *nev'î vaz'* türünde görüleceği üzere umûmî bir durum ya da genel bir anlam dikkate alınarak değil, lafzın münferit bir şahıs olarak mülahaza edilmesidir. *Şahsî vaz'*la tasavvur edilen lafızlar Zeyd, Amr ve Bekir gibi özel isimler karşısında vaz' edilmek suretiyle cüzî veya husûsî bir anlam için tayin edilebilecekleri gibi; insan, adam ve ağaç gibi birden çok varlık için ortak anlam ifade eden cins isimler karşısında vaz' edilmek suretiyle de küllî veya umûmî manalar karşısında da tayin edilebilirler.

Müellif *şahsî vaz'*ın tanımından sonra, "lafzın, aklî taksim öncelikli (zorunlu) olarak gerektirdiği üzere *mevzû' leh* ve mülahaza âletinin husûsîliği ve umûmîliği açısından kısımları dördtür" ifadesiyle onun kısımlarını zikretmektedir.⁵⁵ Yani *şahsî vaz'*la tasavvur edilen mana, küllî ve cüzî olması açısından birtakım kısımlara ayrılmaktadır. Zihinde dışardaki varlığa dair ya küllî ya da cüzî manalar vardır. Bundan hareketle mana açısından incelenen vaz' işlemi, *genel* (küllî) ve *özel* (cüzî) olarak ikiye ayrılmaktadır. Manayı ifade eden *mevzû' lehin vaz'* açısından genel ve özel olarak ikiye ayrıldığı gibi zihindeki düşünme ameliyesini ifade eden mülahaza âleti de yine genel ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mülahaza âleti, vaz' esnasında manayı tasavvur ve mülahaza etmeyi mümkün kılan araçtır. *Mevzû' lehin genel ve özel olması itibariyle kısımları aşağıda ele alınacaktır. Buna göre bazı*

⁵³ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 27-28.

⁵⁴ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 28.

⁵⁵ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 41.

durumlarda mevzû' leh ile mûlahaza âleti aynı iken bazısında birbirinden farklı olmaktadır. *Mevzû' leh* ve *'âletü'l-vaz'*, hem *vaz'* hem de *mevzû' leh* husûsî ve hem *vaz'* hem de *mevzû' leh* umûmî olduklarında aynı; *vaz'* umûmî *mevzû' leh* ise husûsî olduğunda birbirinden farklıdır. *Vaz'* ya küllî veya cüzî, mana ise ya umûmî ya da husûsî olduğundan buna göre zihinde aklî taksim gereği dört kısım ortaya çıkmaktadır. Husûsî bir mana için husûsî *vaz'*, husûsî bir mana için umûmî *vaz'*, umûmî bir mana için umûmî *vaz'* ve umûmî bir mana için husûsî *vaz'* dır. Aklî taksim gereği zikredilse de dilde bu türde kullanılan lafız olmadığı için "*umûmî bir mana için husûsî vaz'*" âlimlerce imkânsız görülmüştür.

I. Özel Bir Mana İçin Özel Vaz' (Vaz'ı Hâss li Mevzû'in lehu Hâss)

*Vaz'*ın husûsî veya umûmî olması - ister *mevzû' lehin* aynı ister ondan farklı olsun- *'âletü'l-vaz'*ın husûsî ve umûmîliğinden ibarettir. Bu kısımda *vaz'*ın husûsî olması *vaz'* işlemindeki fonksiyonu daha evvel açıklanan *'âletül vaz'*ın husûsî olmasındandır. *Mevzû' lehin* husûsî olması ise zihinde tasavvur edilen mananın cüzîlerden bir araya gelen ortak küllî bir mana değil, küllîleri oluşturan fertlerden sadece bir tanesi olarak kendi müşahhaslı dikkate alınarak tasavvur edilmesidir.

*Şahsî vaz'*ın bu kısımda *vâz'*, önce zihninde muayyen bir manayı hâricî tayin yoluyla husûsî (tek bir unsur olarak) veya dış dünyadaki küllî mefhumun bir ferdi olarak düşünür. Daha sonra, düşündüğü bu mana karşısında maddesi ve heyeti açısından müşahhas olan bir lafız tahsis eder. Özel isimler *şahsî vaz'*ın bu kısmına dahildir. Zeyd, Amr, Bekir gibi lafızlar hâricî ve hakîkî tayin yoluyla zihindeki muayyen manalar karşısında dış dünyadaki müşahhas zatlar için *vaz'* edilmiş şahıs isimleridir.⁵⁶

II. Özel Bir Mana İçin Genel Vaz' (Vaz'ı 'Âmm li Mevzû'in lehu Hâss)

Bu *vaz'* türüne göre *vâz'* öncelikle cüzîlerin her birini kapsayacak küllî bir mefhum yoluyla birçok cüzîyi icmâli olarak tasavvur eder. Ardından bu icmâlî tasavvur yoluyla kendi husûsîlikleriyle birlikte cüzîlerden her biri karşısında bir defada müşahhas bir lafız tayin eder. *Vaz'a* konu olan bu lafızların manaları küllî mefhumun bizzat kendisi karşısında değil, onun kapsamındaki cüzî manalar karşısında tayin

⁵⁶ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 29-32.

edilir. Bu şekilde vaz' edilen lafızlar zamir, ilgi zamiri (ism-i mevsûl), işaret adı (ism-i işâret) ve harftir. Şarih bu başlık altında ele alınan dört lafız türüne ek olarak isim fiiller ve harf manası taşıyan bazı zarfları zikretmektedir. Buna göre isim fiiller emir, mâzî ve muzârî fiil manasında olup umûmî ve küllî bir mefhum yoluyla müşahhas ve cüzî manalar karşısında vaz' edilmiş lafızlardır.⁵⁷

III. Genel Bir Mana İçin Genel Vaz' (Vaz'ı 'Âmm li Mevzû'in lehu 'Âmm)

Bu vaz' türüyle tayin edilen lafızlar genel ve küllî manaya delâlet ederler. Vaz'ın umûmîliği mülâhaza âletine; mevzû' lehin umûmîliği ise manaya itibarla ortaya çıkmaktadır. Bu bölümde incelenen lafızların manaları vaz' edilmeleri açısından mevzû' leh, zihinde tasavvur edilmeleri açısından ise vaz' âleti olurlar. Yani burada hem vaz'a konu olma hem de zihinde tasavvur edilme açısından yüklem olan şey mananın bizzat kendisidir.

Bu vaz' türüyle tayin olunan lafızların vaz'ı şu şekilde gerçekleşir: Vaz'ı irade eden kişi, zihninde birçok cüzî arasında ortaklığı kabul edecek küllî bir manayı bizzat kendi yapısıyla mülâhaza eder. Ardından bu küllî mana karşısında husûsî bir lafız tayin eder. "الرجل" gibi cins isimler, "الضرب" gibi mastarlar, türemiş isimler (müştaklar) ile fiillerin maddeleri ve "الإعطاء" manasındaki "العطاء" lafzı gibi mastar isimleri bu vaz'la tayin edilmiş lafızlardır. Bu tür lafızların zihindeki sûretleri dış varlıkta mevcut olan aynı cinsten birçok cüzîyi kapsayan umûmî manadır. Birçok cüzîyi kapsayan genel mana karşısından husûsî ve cüzî bir lafız tayin edilir, bu lafız küllî olarak tasavvur edilen cüzîlerden her birine aynı oranda delâlet eder.⁵⁸

IV. Genel Bir Mana İçin Özel Vaz' (Vaz'ı Hâss li Mevzû'in lehu 'Âmm)

Dilde kullanılan tüm lafızlar -nev'î vaz' 'la tayin edilenler hariç-yukarıda işlendiği üzere üç vaz' türü ile tayin edilmektedirler. "Ancak akli taksim sonucu zorunlu olarak ortaya çıkan "vaz'ı hâss mevzû' lehi 'âmm" vaz' türü mantık olarak mümkün değildir. Doğal olarak dil düzeyinde bu türle vaz' edilen lafız bulunmamaktadır.⁵⁹

⁵⁷ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 32-37.

⁵⁸ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 41-43.

⁵⁹ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 43-44.

b. Nev'î Vaz' (Türsel Belirleme)

*Nev'î vaz'*daki lafızlar kendi şahsîlikleriyle değil, belli tür ve kalıp içerisinde manalar karşısında tayin edilirler. Diğer ifadeyle *şahsî vaz'*daki lafızlar manalara maddeleri ile delâlet ederken *nev'î vaz'*da heyetleri ile delâlet ederler.⁶⁰ Dilde kullanılan lafızlar bu iki vaz' türüyle tayin edilmişlerdir. İleride detaylı olarak ele alınacağı üzere *şahsî vaz'*la tayin edilen lafızlar sadece müfretlerden ibaret iken *nev'î vaz'* hem müfret hem de mürekkep lafızları kapsamaktadır.

Müellifin tanımına göre *nev'î vaz'*: "Kendisiyle birlikte başka lafızları da içine alan genel bir durum veya küllî bir kaide aracılığıyla mülâhaza edilen lafızların küllî ya da cüzî bir manayı göstermesi için tayin edildiği vaz' türüdür".⁶¹

Bu vaz' türündeki lafızların tayiniyle ilgili olarak; vaz'ı irade eden fâil, ister fiiller ve türemiş isimler gibi müfred, isterse inşaî veya haberî cümleler gibi mürekkep olsun sayısız miktarda heyeti icmâlî olarak tasavvur eder. Yine bu lafızların vaz'ına konu olacak küllî veya cüzî manalar mülâhaza eder. Ardından ilk ve zâtî olarak genel durum aracılığıyla tasavvur edilen sayısız heyetin her birine doğru şekilde yüklenen lafızları, ikincil ve ârızî olarak da bu genel durumun kendisini küllî veya cüzî manalar karşısında "كُلُّ لَفْظٍ بِصِفَةِ كَذَا عَيْنُهُ لِلدَّلَالَةِ بِنَفْسِهِ عَلَى كَذَا" (şu şu nitelikteki her bir lafzı bizzat kendisi itibariyle şu şu manalara delâlet etmesi için tayin ettim) şeklindeki icmâlî bir hüküm yoluyla tayin eder. Daha önce ifade edildiği üzere *şahsî vaz'*dan farklı olarak mübtedâ-haber, sıfat-mevsûf ve muzâf- muzâfun ileyh gibi inşaî ve haberî cümlelerin tayini bu vaz' türünde tahakkuk etmektedir. Örneğin "كل ما كان على هيئة "رجل" عالم" ("على هيئة "رجل" عالم") heyetindeki her bir lafzı niteleme nispetine sahip her bir mana için tayin ettim) şeklindeki genel hüküm yoluyla sayısız sıfat-mevsûf cümlesini tek seferde vaz' eder. Küllî veya cüzî manalar karşısında icmâlî bir hükümle tayin edilecek lafızlar öncelikle genel bir durum kapsamında tasavvur edilen "قاتل", "كاتب" ve "ضارب" gibi "فاعل" kalıbındaki her bir lafzı, daha sonra da vaz'ın âleti olan genel durumu yani "فاعل" vezninin kendisini manalar için tayin eder. Zikredilen lafızların her biri kendisi olarak mülâhaza edilemeyeceğinden

⁶⁰ Heyet kelimenin sureti ve kalıbı iken onu oluşturan harfler maddesidir. Bir kelimenin heyeti lafzın telaffuzunda kendi başına yeterli değildir, ancak kelimenin maddesini oluşturan harflere ârız olarak vücut bulur. Zira heyetin kelimededen bir cüz olup olmadığı tartışmalıdır.

⁶¹ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fî şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 44.

"bir eylemin kendisiyle kâim olduğu kişi veya kendisinden falanca bir eylem sâdır olan zât" anlamına delâlet eden vezniyle bir defada mülâhaza edilir. Lafız, delâlet edeceği mana için tayin edileceği sırada ise ilk olarak kendi zâtıyla daha sonra da mevzûnu olduğu genel durum aracılığıyla ilgili mana için vaz' edilir.⁶²

I. Özel Bir Mana İçin Özel Vaz' (Vaz'ı Hâss li Mevzû'in lehu Hâss)

İfade edildiği gibi *şahsî* vaz'da lafızlar bu türde olduğunun aksine maddesi itibariyle husûsî ve müşahhas bir varlık olarak mülâhaza edilmekte, karşısında tayin edilecek mana ise yine müşahhas ve cüzî olmaktadır. Ancak müellifin de içinde bulunduğu *nev'î* vaz'da özel vaz' özel *mevzû' lehin* (vaz'ı hâss mevzû' lehi hâss) tahakkukunu savunan âlimlerin kabullerine göre vaz'ın *nev'î* olması 'âletü'l-vaz' ve *mevzû' lehin* husûsî olmasıyla çelişmemektedir. Çünkü *nev'î* vaz'daki umûmîlik lafız açısından, buradaki husûsîlik ise mülâhaza âleti açısından ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla *nev'î* vaz'da mana ve mülâhaza âleti açısından husûsî olan lafızların bulunması mümkündür. Bu kabule göre vâz', tayin etmek istediği lafız için sayısız miktarda heyeti küllî bir durum olarak icmâlen tasavvur ederek aynı zamanda müşahhas ve cüzî olan muayyen bir mana düşünmektedir Bunun ardından mülâhaza ettiği sayısız heyetten her birini bu manalar karşısında tayin ve tahsis eder. Mâzî (فعل), muzârî (يفعل), ism-i fâil (فاعل), ism-i mef'ûl (مفعول), emir (افعل), nehy (لا تفعل) gibi sarf disiplininin inceleme alanına giren ve âlimler tarafından "sarf ilmine konu olan sîğaların cins adları" (أعلام أجناس الصيغ الصرفية) şeklinde nitelenen vezinlerin, bu vezinlerle çekimlenen her bir özel fiil veya isim için kalıp olarak tayin edilmesi bu vaz' ile gerçekleşmektedir.⁶³

II. Özel Bir Mana İçin Genel Vaz' (Vaz'ı 'Âmm li Mevzû'in lehu Hâss)

Nev'î vaz'da "genel vaz' özel *mevzû' leh*" (vaz'ı 'âmm mevzû' lehi hâss) ile vaz'a konu olan lafızların tayini şu şekilde gerçekleşmektedir: Vaz'ı irade eden fâil öncelikle sayısız miktarda heyeti genel bir durum olarak icmâlen mülâhaza eder. Aynı zamanda yine sayısız miktarda cüzî manayı bu cüzîlerin her birini içine alan küllî bir mefhum ve genel durum aracılığıyla tasavvur eder. Ardından genel bir durum olarak mülâhaza edilen heyetlerin her birini birebir eşleşme yoluyla (انقسام الآحاد على الآحاد) sayısız miktardaki cüzî manalar karşısında icmâlî bir hükümle tayin

⁶² Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 44-50.

⁶³ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 51-54.

ve tahsis eder. Nahiv ilmine konu olan ve mürekkep heyetteki tüm fiiller, haber ve inşâ cümleleri, izafet yoluyla kurulan cümleler, sıfat terkihiyle kurulan cümleler, ahd-i hâricî ile ma'rife olmuş isimler, istiğrâk lâmu almış isimler ve nefy edatı alan nekire isimler bu şekilde vaz' edilen lafızlardır.⁶⁴

III. Genel Bir Mana İçin Genel Vaz' (Vaz'ı 'Âmm li Mevzû'in lehu 'Âmm)

Nev'î vaz'ın son kısmı olan bu türde vaz'ın âleti ('âletü'l-vaz') ve mana (*mevzû' leh*) bir önceki kısımdan farklı olarak bir ve aynı şeylerdir. Burada ele alınacak lafızlar da manaları ve vaz' âletleri açısından yine umûmî iken mevzû'ları (lafız) açısından birçok lafzı kapsadığı için *nev'î* ve türseldir. Buna göre bu kısımda lafızların tayini şu şekilde gerçekleşir: Vaz'ı irade eden fâil sınırsız sayıdaki lafzın heyetini, bu heyetleri içeren genel hüküm aracılığıyla tasavvur eder. Bu lafızları tayin edeceği manaları ise her bir küllî manayı kapsayan başka bir genel hüküm yoluyla mülâhaza eder. Ardından genel hüküm yoluyla tasavvur edilen sınırsız heyeti bu küllî manalar karşısında birebir eşleşme yoluyla icmâlî olarak tayin ve tahsis eder. İsm-i fâil, ism-i mef'ûl, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i tafidil, ism-i tasğîr, ism-i mensup ve ism-i münâdâ gibi türemiş kelimelerin formları ile ikil ve çoğul isimler bu şekilde vaz' edilen lafızlardır.⁶⁵

Aklî taksim gereği ortaya çıkan dördüncü kısım, yani *genel bir mana için özel vaz'* (*vaz'ı hâss mevzû' lehi 'âmm*), ne *şahsî* ne de *nev'î* vaz' türlerinde gerçekleşmemektedir. Çünkü *şahsî* vaz'ın ilgili kısmında açıklandığı üzere cüzîlerin küllî manaların tasavvur edilmesinde bir mülâhaza aleti olması mantıken imkansızdır.

2.3. Üçüncü Bölüm

Mevzû' Leh

Mevzû' leh birçok fert arasında ortaklığı kabul edecek şekilde tasavvur edilen bir mana olduğunda küllî, ortaklığı kabul etmeyen bir mana olarak tasavvur edildiğinde ise cüzî olur.⁶⁶ Küllî mana karşısında tayin edilen lafız küllî, cüzî mana karşısında tayin edilen lafız da cüzî olarak isimlendirilir. Böylelikle lafız, *şahsî* ve *nev'î* kısımlarına ayrıldığı gibi *küllî* ve *cüzî* kısımlarına da ayrılmaktadır. Lafızların küllî ve cüzî

⁶⁴ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 54-58.

⁶⁵ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 58-64.

⁶⁶ Eğîni, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 65.

olarak nitelendirilmeleri dâll-medlûl ilişkisine dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu taksim delâlet olgusuna dayanmaktadır.

Müellif vaz'ın üç unsurundan biri olan mananın, zihnî ya da hâricî bir varlık olup olmadığına dair âlimlerin yaklaşımlarını zikrederek hâtime kısmına geçmektedir. Buna göre beş farklı tutumun ortaya çıktığını görüyoruz. Bunlardan ilki Hanefî mezhebine mensup âlimlerin tercih ettiği görüştür. Onlara göre lafızların vaz'ına konu olan manalar, yani mevzû' leh zihnî suretlerden ibarettir. İster müfret yapıda olsun isterse mürekkep tüm lafızların delâlet ettiği manalar zihnî varlık olarak bulunurlar. Zihnî olan bu manalar "insan" mefhumu gibi dış dünyadaki gerçek varlıklar olmakla birlikte, "anka kuşu" gibi gerçekte olmayan hayâlî varlıklar da olabilmektedir. Müfret lafızlar hakkında konuşulduğunda örneğin "Abdullah" özel ismi yeni doğan bir bebeğe verildiğinde doğumunun üzerinde seneler geçip te fiziksel olarak büyük bir değişime uğramasına rağmen yine aynı kişi "Ahmet" adıyla isimlendirilmektedir. O halde "Ahmet" lafzı onun hâricîteki varlığına değil bilakis zihinde oluşan mahiyetine delâlet etmektedir. Aksi takdirde bebeklik döneminde delâlet ettiği mana ile seneler sonrasında tamamen değişmiş haliyle delâlet ettiği mana değişmek zorunda olacaktır. Mürekkep lafızlar için de aynı durum geçerlidir. Fahreddin er-Râzî de bu görüşü tercih eden âlimlerdendir.⁶⁷ Şâfi mezhebi müntesipleri âlimler ile Seyyid Şerif ve Ebû İshâk Şîrâzî, mevzû' lehin hâricî mahiyete sahip olduğu görüşündedirler.⁶⁸ Yani lafızların delâlet ettiği manalar dış dünyadaki varlıklardır. Şarih Rahmi Efendi bu kabul hakkında şu yorumu getirmektedir: "Buna göre lafızların zihindeki manalara delâletleri ne mutâbikî ne de tazammun yoluyla gerçekleşir; bunun sonucu olarak da ilgili lafızların zihindeki manalar için isti' mâli hakikat değil, mecazî bir kullanım olur."⁶⁹ Bazı muhakkik âlimler meseleye daha genel kapsamda yaklaşarak manaların hâricîte veya zihinde tahakkuku açısından değil, mutlak surette kendisi olmak bakımından dikkate alınması gerektiğini savunurlar. Bu yaklaşıma göre ister hâricî olsun isterse zihnî, manalar hakikat anlamlarında kullanırlar. Müellif İbrahim

⁶⁷ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 65.

⁶⁸ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 65-66.

⁶⁹ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 66. Konuya dair detaylı bilgi için bk. Muhammed Emîn b. Sadrüddîn eş-Şîrvânî, *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye li Ahmed el-Hâniyye*, Nurosmaniye Kütüphanesi, nr. 004132, 43-44.

Hakkı bu görüşü tercih ederek daha isabetli olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰ Şemseddin el-İsfehânî ise varlık açısından manaları iki kısımda ele alır. Müfret lafızların tamamı ile bazı mürekkep lafızlar ne hâricî ne de zihnî olmaksızın mutlak anlamda kendileri olmak bakımından bir varlığa sahiptirler. Haber ve inşâ cümlelerinin delâlet ettiği manalar ise zihnidirler. Son olarak Kemaleddin İbni Hümam şahıs isimlerinin hâricî, geri kalan lafızların zihnî olduğunu iddia etmektedir.⁷¹ Bu yaklaşımlardan en fazla kabul göreni Hanefî ve Şâfi âlimlerin görüşleridir. Son iki görüş ise nadiren zikredilmektedir.

3. Hatime

Risalenin son kısmı olan hâtîme bölümünde müellif, daha önce işlenen konulara ilâve olarak vaz' bahislerine taalluk eden birkaç meseleyi ele almaktadır. Bu meseleleri altı maddede sıralayarak onlara fevâid adını vermiştir.

Birinci Fâide: Bunlardan ilki *kastî* ve *gayr-i kastî* vaz' ayrımıyla ilgilidir. *Kastî vaz'* şahsî, *nev'î*, özel ve *genel vaz'* türlerini içine alan mutlak anlamdaki vaz'ı ifade etmektedir. Buna göre şimdiye kadar ele aldığımız tüm vaz' türleri *kastî vaz'* ile tayin edilmiştir. *Gayr-i kastî vaz'* ise lafzın, tayin işleminin zorunlu neticesi olarak bizâtilî kendisini göstermesi açısından dikkate alınması neticesinde ortaya çıkan vaz' türüdür. Buna, *kastî vaz'*ın zımnında zorunlu olarak bulunduğu için *zımnî vaz'* da denilmektedir.⁷² Öyleyse vaz' için lafız açısından *şahsî-nev'î* ve mana açısından *genel-özel* türlerinin yanı sıra vaz' edilme biçimleri açısından *kastî-zımnî* türleri de mevcuttur. *Zımnî vaz'* isim, fiil, harf, müfret ya da mürekkep tüm lafız türlerinin vaz' edildiği manaların yanı sıra bizzat kendileri için vaz' edilmelerini ifade eder. İlkinden farklı olarak bunda vaz' eden iradesi söz konusu değildir. Bu durumda ilgili lafız kendisi için özel isim olmaktadır.⁷³ Ancak lafzın mana karşısında tayininin yanı sıra kendisi için de özel isim olarak tayin edilmesi fikrine karşı çıkan âlimler de bulunmaktadır. Bu husus Seyyid Şerif ile Teftazânî'nin ihtilaf ettiği konulardan biridir.⁷⁴

⁷⁰ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 66.

⁷¹ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 66-67.

⁷² Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 67.

⁷³ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 67.

⁷⁴ Abdullah b. Osman b. Mûsâ el-Mestcizâde, *İhtilafü's-Seyyid ve's-Sa'deddin* (İstanbul: Harbiye Matbaası, 1861), 21-25. Konu hakkındaki açıklamalar için bk. Yıldırım, "Vaz' İlmi", 519-526.

İkinci Fâide: Müellifin zikrettiği ikinci mesele Teftazânî ve Cürçânî'nin ihtilaf ettiği konulardan bir diğeridir. Teftazânî'ye göre bir lafzın *luğavî*, *şer'î*, *örfi* ve *ıstilahî* vaz' türlerinin hepsinde hakikat manasıyla kullanımı mümkündür. Yani sözlük anlamı için vaz' edilen herhangi bir lafız zikredilen dört vaz' türünde de bir ve aynı manaya delâlet edebilir ve bu anlam mecaz değil hakikattir. Örneğin "aslan" (الأسد) lafzı, hem lûgat hem şeriat hem örf hem de ıstilah ehli nazarında herhangi bir nakil ve anlam taşınması olmaksızın asıl tayin edildiği "yırtıcı hayvan" manasını gösterir. Cürçânî ise bir lafzın dört vaz' türünde de hakikat manasına delâletinin mümkün olmadığını savunmaktadır.⁷⁵

Üçüncü Fâide: Müellif burada lafızların vaz'ı ile kullanımları (isti'mal) arasındaki farka dikkat çekmek istemektedir. Buna göre herhangi bir lafız cümle içerisinde başka bir lafzın yerine kullanılabilir; ancak bu kullanım onların aynı mana için vaz' edildikleri anlamına gelmez.⁷⁶ Arapça söz konusu olduğunda genel vaz' yoluyla tayin edilen "الذي" ism-i mevsûlî, cümle içinde cüzî manalar için tayin olunan özel isim veya zamirlerin yerine kullanılabilir. Örneğin "جاء أحمد" cümlesinde "Ahmet" özel ismi yerine "جاء الذي..." cümlesindeki gibi ilgi zamiri kullanılabilir ve aynı anlama delâlet eder. Ancak "الذي" lafzı "Ahmet" özel ismi gibi cüzî bir mana için değil birçok lafız için geçerli olan küllî bir mana karşısında tayin edilmiştir. O halde cümle içerisinde birbirleri yerine kullanılabilen lafızların vaz'larının da aynı olduğu anlaşılmalıdır. Öyleyse lafızların vaz' durumları hakkında hüküm verebilmek için onların cümle içinde kullanıldıkları konumları değil, müfret hallerinde delâlet ettikleri anlamları dikkate alınmalıdır.

Dördüncü Fâide: Müellif burada vaz' ile delâlet ilişkisine temas etmektedir. Delâlet *aklî*, *tabî'î* ve *vaz'î* olmak üzere üç şekilde gerçekleşir. Vaz' ilminde söz konusu olan delâlet vaz' yoluyla gerçekleşen delâlettir. Öyleyse delâlete nispetle vaz' daha özeldir. Buna göre vaz'ın varlığı delâleti gerektirirken, bunun tersi zorunlu değildir. Yani bir manaya

⁷⁵ Mestcizâde, *İhtilâfu's-Seyyid ve's-Sa'deddîn*, 4-6.

⁷⁶ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 69. Malum olduğu üzere bu husus 'Adudiddîn el-Îcî'nin, vaz' risalesinin hâtıme kısmında temas ettiği konulardan biridir. Bk. El-Îcî, *er-Risâletü'l-vaz'iyye*, 80. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, thk. Muhammed Zennûn Yûnus Fethî (Amman: Dârü'l-feth, 2016), 112.

delâlet, vaz' dışında aklı bir gereklilik veya tabiatın gerektirdiği bir yolla da olabilir.⁷⁷

Beşinci Fâide: Müellif, burada lafızların manalara delâletinin iradeye bağlı olup olmadığına dair ortaya atılan görüşleri zikretmektedir. Cumhur ulemaya göre bir lafzın manayı göstermesinde irade söz konusu değildir. Delâlet, lafız ile mana arasındaki tabîi ilişkiden dolayı kendiliğinden gerçekleşmektedir. Ancak İbn Sînâ delâletin kasıt ve iradeye bağlı olduğunu savunmuştur.⁷⁸ İsmâuddîn el-İsferâyînî de bu görüşü tercih etmiştir.⁷⁹ Muhakkik âlimler ise delâletin tahakkuku için iradenin şart olmadığını, onun vaz'a bağlı olarak ortaya çıktığını iddia ederler. Diğer taraftan iradenin delalet için gerekli olduğunu savunan alimler de bulunmaktadır.⁸⁰ Rahmi Efendi bu görüşün isabetli olduğunu ifade etmektedir.⁸¹

Altıncı Fâide: Müellifin dikkat çektiği bir diğer nokta isim, fiil ve harf cinsinden lafızların medlûllerinin tasavvura konu olmaları açısından müstakil olup olmamalarıdır. Bu itibarla müstakil ve gayr-i müstakil olmak üzere ikiye ayrılırlar. Müstakil olarak mülâhaza edilen mana, başka bir manaya tâbi olarak değil, kendi zâtıyla tasavvur edilir. Manalar, biri zihinsel varlık olarak lafızların vaz'ına konu olan mefhumları, diğeri dış dünyada yüklendikleri hâricî varlık olarak zâtları olmak üzere iki cihete taalluk ederler. Ancak bu manalardan bazıları hem mefhum hem de zât olarak bulunurken, bazıları sadece mefhum olarak bulunur, diğeri bazıları da ne zât ne de mefhum olarak var olur. Zeyd, yeryüzü, gökyüzü gibi lafızlar, hem zât hem de mana açısından müstakildirler. Bu lafızların delâlet ettiği manalar bizâtîhî tasavvur edildiklerinden mefhum olarak müstakildirler; bunun yanı sıra ilgili manaların dış dünyada taalluk ettiği nesnelere varlıkları kendilerine bağlı olduğundan müstakildirler. Siyah, beyaz, ilim ve cehalet gibi

⁷⁷ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 79-80.

⁷⁸ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *eş-Şifâ: el-Mantık*, thk. İbrahim Medkur vdğr., nşr. Vizeratü'l-ma'ârif el-'umûmiyye (Kahire: el-Matbaatü'l-emîriyye, 1952), 1: 25-26.

⁷⁹ İsmâuddîn el-İsferâyînî, *el-Hâşiye 'alâ Molla Câmî* (İstanbul: Matbaa-i âmire, 1259), 29.

⁸⁰ Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfu istilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebet-ü Lübnan nâşirûn, 1996), 1: 792; Abdülmecid el-Atvânî, *el-Ma'nâ ve belâğatü't-tevîl fi müellefâti'l-Gazzâlî* (Tunus: ed-Dârut-Tûnusiyye li'l-kitâb, 2014), 146-148.

⁸¹ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iyye*, 70.

lafızlar ise, zihindeki müstakil bir manaya delâlet etmelerine rağmen dış dünyada kendi başlarına kaim değildirler. Bilakis başka varlıklara bitişik olarak mevcut olurlar. Siyahlık ve beyazlık nesnelere renk olarak bulunmak suretiyle var olurken, ilim ve cehalet insanda bir şeyi bilme veya bilmeme yetisi olarak var olurlar. Dolayısıyla bu lafızların manaları mefhum açısından müstakil, dış dünyada kendi başlarına var olmadıklarından zât açısından gayr-i müstakildirler. Hem zât hem de mefhum olarak gayr-ı müstakil lafızlar ise harflerdir.⁸²

Şarih Rahmi Efendi müellifin sıraladığı altı başlığa ilaveten dört fâide daha zikrederek şerhini nihayete erdiriyor. Değindiği ilk mesele lafızların kullanımı, yani isti'mâl (kullanım) olgusudur. Tanım olarak isti'mâl; vaz'a konu olan bir lafzın, kendisinden asıl vaz' edildiği mananın yahut bu manaya uygun başka bir mananın anlaşılması amacıyla zikredilmesidir.⁸³ Tanıma göre isti'mâl, mütekellimin sıfatı olup kendisiyle lafızdan hem hakîkî hem de mecâzî mana kastedebilir. Vaz' ile isti'mâl olgusu karşılaştırıldığında isti'mâl, vaz'ın bir fer'i olup ancak vaz' edilen lafızlarda tahakkuk etmektedir. Yani vaz'a konu olmayan bir lafız için kullanım söz konusu olamaz. Mütekellim, lafızları ancak vaz' edildikten sonra hakikat, mecaz veya kinaye olarak kullanabilir. Öyleyse isti'mâl olgusu konum olarak vaz'dan sonra, hakîkat ve mecaz olarak kullanılmadan öncedir. Özel anlamıyla dikkate alındığında vaz' sadece hakîkat türü lafızları kapsamaktadır. Oysa isti'mâl hakikat türü lafızların yanı sıra mecaz ve kinâye türü lafızlar için de gerçekleşmektedir.

Şarihin zikrettiği bir diğer konu dilde kullanımı olan lafızların sübutuyla ilgilidir. Cumhur ulemaya göre sözlüklerde kayıt altına alınan ve günlük dilde kullandığımız lafızlar dil âlimlerinden bize nakil yoluyla ulaşmak suretiyle sabit olmuştur. Zira lafızlar için fikhî kıyas uygulamak söz konusu olamaz. Nakil ise ya tevatür, ya da âhad yol ile ulaşır. Tevatür yolla ulaşan lafızlar (الأرض), (السماء), (الحزب), (البرد) ve (الماء) gibi ilk vaz' edildiği manada kullanımı kesin olarak bilinen kelimelerdir. Âhad haberle ulaşanlar ise (القرع), (التمر) ve (القرأ) gibi asıl vaz' edildiği manada kullanımı kesin olarak bilinmeyen diğer lafız türleridir. Lafızların bu iki yolla aktarımı dil ilimlerinden biri olan sözlükbilimin alanına

⁸² Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 70-71; Taşköprizâde, bu konuyu *Mesâlikü'l-halâs min Mahâliki'l-Havâs* adlı risalesinde anlatmaktadır, Taşköprizâde, bk. Süleymaniye Kütüphanesi, *Mesâlikü'l-halâs min Mahâliki'l-Havâs*, 1-14.

⁸³ Eğînî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 71.

girmektedir. Dil ilimlerinden sarf ve nahiv disiplinleri ise hükümlerinin çoğunda sözlük biliminin aksine nakil yerine kıyas ve akıl yürütmeyi uygulamaktadır.⁸⁴

Rahmi Efendi'nin dile getirdiği bir başka mesele müfret ve mürekkep lafızların manalarına delâletlerinin keyfiyetiyle alakalıdır. Buna göre müfret lafızların vaz'ı; her bir lafzın muayyen bir manaya karşılık gelecek şekilde birebir eşleşme yoluyla (وضع العين للعين) gerçekleşirken, mürekkep lafızların vaz'ı, bir parçanın başka bir parça karşısında (وضع الأجزاء للأجزاء) delâlet edecek şekilde tayin edilmesiyle tahakkuk eder.⁸⁵ Bunun neticesinde müfret lafızlar, karşısında tayin edildikleri manalara tafsîlî değil genel olarak delâlet ederler. Yani, belirli bir manayı gösteren bir lafız müfret olduğunda delâlet ettiği mana hakkında tafsîlî ve detaylı bir niteleme vermemektedir. Ancak bunun tersi olarak cüzün diğer bir cüz karşısında tayin edildiği mürekkep lafızlarda manaya delâlet, her bir parça karşısında başka bir parçanın delâleti söz konusu olduğundan ilgili mana hakkında edinilecek bilgi daha tafsilatlı olmaktadır. Örneğin; zihindeki hayvan-ı nâtık mahiyetini müfret bir lafızla göstermek istediğimizde bunu "insan" lafzıyla ifade ederiz. Aynı mahiyeti mürekkep lafızla göstermek istediğimizde ise "düşünen canlı" terkiibini kullanırız.

Şarih son olarak cins isimlere dair ortaya çıkan ihtilaflardan bahsetmektedir. Bir grup âlime göre cins isimler, "ne ise o olmak" (من حيث هي) bakımından mutlak mahiyet için vaz' edilmiştir; diğer bir grup âlime göre ise muayyen olmayan fertleri ifade etmek için tayin edilmiştir. Muayyen olmayan fertler için tayin olunan cins isimler adam, ağaç ve at gibi lafızlardır. İlgili lafızlar dış varlıkta tek bir fert veya nesne karşısında vaz' edilmişlerdir. Bal ve hurma gibi önüne niceleme sıfatları alan ve azlık-çoklukla nitelenen cins isimler ise mutlak mahiyet için tayin edilmişlerdir. Ancak şarihin zikrettiğine göre 'İsâmüddîn el-İsferâyinî zikredilen bu lafızların vaz'ı hakkında âlimlerin tutundukları farklı tavırların lafzî bir ihtilaftan öte gitmediğini ifade etmektedir.⁸⁶

Sonuç

Adudüddîn el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* isimli küçük ve hacimli risalesiyle müstakil olarak incelenmeye başlayan vaz' ilmi; sözlükbilim,

⁸⁴ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 71-72.

⁸⁵ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 72.

⁸⁶ Eğinî, *el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*, 72.

sarf, nahiv ve belagat ilimleri gibi genel olarak dildeki lafızlarla ilgilenmekle birlikte yaklaşım farklılığı gereği lafız ile mana arasındaki ilişkiyi konu edinmektedir. 'Adudüddîn İcî'nin risalesiyle başlayan tedvin dönemi söz konusu metin üzerine yapılan şerh ve haşiye türü eserlerin yanı sıra müstakil vaz' metinleri ve fıkıh usûlü ile mantık kitaplarındaki vaz'î tartışmalar vesilesiyle gelişimini sürdürmüştür.

İcî'nin başlatıp takipçileri tarafından sürdürülen vaz' tartışmaları, müstakil eserlerde ele alınsa da bir disiplin olarak vaz'dan bahsetmek için Osmanlı son dönemindeki metinleri dikkate almak gerekmektedir. XV. yüzyılda yaşayan ve vaz' ilmi için dönüm noktası kabul edilen Ali Kuşçu'nun sistem değişikliğiyle ciddî bir gelişme gösteren bu ilmin, XIX. yüzyıl âlimlerinden Eğinli İbrahim Hakkı ve çağdaşları tarafından gerçek anlamda bir ilim olarak ortaya konduğu söylenebilir. Osmanlı son döneminde bu alan üzerine yapılan çalışmalar hem yöntem hem de muhteva açısından ciddi gelişmeler göstererek neticede vaz' ilminin tasnif edilmesi ve bir disiplin olarak ortaya koymasında başarılı olmuşlardır. *El-'Ucâletü'r-Rahmiyye*, sözü edilen dönemdeki eserler arasında temsil gücü yüksek ve özellikle vaz'ı bilimin konusu haline getirmede öncü bir metnin şerhi olma özelliğini taşımaktadır.

Rahmi Efendi eserinde, hem risaledeki anlamı kapalı ifadeleri izah etmiş hem de önceki âlimlerin konular hakkındaki görüşlerini zikrederek meseleleri derinlemesine incelemiştir. Ayrıca vaz' tartışmasına dahil olan âlimlerle, içerisinde vaz' bilgisine dair bilgilerin yer aldığı eserleri zikretmek suretiyle literatürün dökümünü yapmıştır. Müellifin risalede yer vermediği ve vaz'la doğrudan veya dolaylı olarak alakalı konuları da zikretmiştir. Vaz' bilgisinin nahiv, belagat, mantık ve fıkıh usûlü ilimlerindeki izdüşümlerine de temas ederek vaz' ile söz konusu ilimler arasındaki irtibat noktalarını ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak vaz' ilmini hem mesele hem de sistematik açıdan geliştirerek onun bağımsız bir ilim olarak dikkate alınma ve diğer ilimler karşısındaki konumunu belirginleştirme noktası ciddi katkılar sağlamıştır.

Kaynakça

- Abdürrahîm, Müftüzâde Mevlânâ. *Şerhu 'Unkûdu'z-zevâhir*. b.y.: y.y. ts.
- Acat, Yaşar. *Rahmi Efendi ve el-'İkdü'n-nâmî 'ale'l-Câmî Adlı Eser*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2013.
- Atvânî, Abdülmecîd. *el-Ma'nâ ve belâgatü't-te'vîl fi müellefâti'l-Gazzâlî*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'l-kitâb, 2014.
- Dicvî, Yusuf Nasr. *Hulâsatü ilmi'l-vaz'*. Kahire: Mektebetü'l-kâhire, 1920.
- Eğînî, Mehmed Rahmi. *el-U'câletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-risâleti'l-vaz'ıyye*. İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311.
- Eğînî, İbrahim Hakkı. *Metnun fi'l-vaz'*. İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Vaz'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 576-578. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması: El-Metâlibü'l-ilâhiyye fi mevzû'âti'l-'ulûmi'l-luğaviyye*. İstanbul: Kitabevi, 2012.
- Îcî, 'Adudüddîn. *El-Fevâidü'l-gıyâsiyye*. Thk. Âşık Hüseyin. 1. Baskı. Kahire, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-mısıryye, Dâru'l-kitâbi'l-lübnâniyye, 1991.
- Îcî, 'Adudüddîn. *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*. İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311.
- İbn 'Ukayl, Abdullah b. Abdurrahmân. *Şerhu İbn 'Ukayl 'alâ Elfiyetin li İbn Mâlik*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-türâs, 1980.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed. *Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. Thk. Mâin el-Mübârek - Muhammed Ali Hamidullah. Dimeşk: Dâru'l-fikr, 1985.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî. *eş-Şifâ: el-Mantık*. Thk. İbrahim Medkur - Ahmed Fuâd el-Ehvânî - Abdurrahman Bedevî. 4 Cilt. Kahire: el-Matba'atü'l-emîriyye, 1952.
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gâyesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Kuşçu, Ali. *Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf*. Nşr. Ahmed Afîfî. Kahire: Matbaatu dâri'l-kütübi'l-Mısıryye, 2001.
- Mestcizâde, Abdullah b. Osman b. Mûsâ. *İhtilâfu's-Seyyid ve's-Sa'deddîn*. İstanbul: Harbiye Matbaası, 1861.
- Özcan, Tahsin. "Rahmi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34: 423-424. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

- Özdemir, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Sekkâkî, Ebû Bekir. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987.
- Semerkindî, Ebü'l-Kâsım. *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iiyye*. Thk. Muhammed Zennûn. Amman: Dâru'l-feth, 2016.
- Sürücü, Muhammed Salih. *Eğimli Mehmed Rahmi Efendi'nin el-'Ucâletü'r-Rahmiyye fi şerhi'r-Risâleti'l-vaz'iiyye Adlı Eseri (Tahkik ve İnceleme)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- Şirvânî, Muhammed Emîn b. Sadrüddîn. *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye li Ahmed el-Hâniyye*. 004132: 43-44. Nurosmaniye Kütüphanesi.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-sıyâde fi mevzû'âtı'l-'ulûm*. Thk. Kâmil Kâmil Bekrî - Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr. Kahire: Dârü'l-kütübi'l-hâdise, 1968.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Risâletün fi taksîmü'n-nazm*. Veliyyüddîn Efendi Koleksiyonu. 000441: 195b-205a. Beyazıd Devlet Kütüphanesi.
- Tehânevî, Muhammed Hâmid. *Keşşâfu ıstılahâtı'l-fünûn ve'l-'ulûm*. Thk. Ali Dehrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1996.
- Weiss, Bernard George. *Language In Orthodox Thought: A Study of "Wad' Al-Lughah" And Its Develop*. Doktora Tezi, Princeton University, 1966.
- Yıldırım, Abdullah. "Adudüddîn el-Îcî ve er-Risâletü'l-Vaz'iiyye". *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Adudüddîn el-Îcî*. Ed. Eşref Altaş. 77-115. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*. Ed. İsmail Güler. 425-551. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Yıldırım, Abdullah. *Vaz' İlmi ve 'Unkûdu'z-zevâhir*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2007.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah. *el-Mufasssal fi san'ati'l-i râb*. Thk. Ali Bû Melhem. Beyrut: Mektebetü'l-hilal, 1993.